

Eesti raamatu ja kirjakeele juured

Karl Pajusalu

Sel aastal tähistame eesti raamatu ja kirjakeele 500-aastaseks saamist. Selleks annab põhjust teade aastast 1525, kui Saksamaal põletati vaimulik raamat, milles oli tekste kolmes Liivimaa kohalikus keeles.

Neist keeltest üks pidi olema eesti keel, tõenäoliselt oli see küll tollasel Liivimaal kõneldud lõunaeeesti ehk Tartu keel. Võib küsida, kas see üksik teade raamatust, mida hiljem pole leitud, on ikka piisav alus väita nii pikka eesti raamatu ja kirjakeele iga. Siiski võime tänu eesti keeles endas talletunud andmetele olla kindlad, et eestikeelne kirjasõna on vähemalt viissada aastat vana, pigem vanemgi. Ka sõna raamat tuli eesti keelde palju varem.

Eestikeelsete raamatute trükkimine sai hoogu lääne poolt, pärast luterlikku reformatsiooni Saksamaal ja selle ideede jõudmist Baltimaadesse, kuid sõna raamat on laenatud eesti keelde idast, selle lähteks on vanavene sõna *gramota*, mis tähistas ennekõike kirjutatud tekste. Vanavene laensõnad, mille hulgas tõusevad esile ristiusu kesksed mõisted, nagu *rist*, *paast*, *pagan*, *papp* ning ka *raamat*, pidid jõudma eesti keelde enamasti juba enne saksa ristirüütlike vallutusi, seega tuhatkond aastat tagasi. Vanavene *gramota* oli mugandus kirikuslaavi keelest, kus see pärines omakorda kreekakeelsest sõnast *grámmata* 'kirjatähed'.

Lisaks idapoolsele laenusuunale paistab *raamatu* kodunemisel eesti keelde ja lähedastesse sugulaskeeltesse silma ka lõuna suund. Kõige vahelduvam on sõna kasutus nii sisult kui vormilt lõunapoolseimal läänemeresoome keelealal. Liivimaa liivi keelest on sõna üles tähendatud kujul *raamt* ja *raant*, Kuramaa liivi keelel põhinevas liivi kirjakeeles on raamat *rõntõz*. Mitmekesisest kasutust on samuti näha lõunaeeesti keelealal ja Lätis lõunaeeesti keelesaartel. *Raamatu*-sõna on peale köidetud trükise tähistanud erinevaid läkitusi, dokumente, kinnituskirju, mitut tüüpi kirjasõna. See ongi ootuspärane, sest varaseim ja tugevaim kokkupuude vanavene ja sellest mõjutatud balti kirjakultuuriga leidis aset Kagu-Eesti keskuste kaudu ning lõuna pool mööda Väina jõge.

Põhjaeeesti keeles ei ilmu sõna *raamat* esimest korda mitte vaimulikus kontekstis, vaid tarbetekstis, kirjas *moder*'ile 'emandale' 16. sajandi keskel, kus see märgib kinnituskirja Rootsi kuningalt. 17. sajandi alguse kirjalikes tekstides on raamatu-sõna leida juba sageli ja mitmes tähenduseseoses. Georg Mülleri jutlustes (1600–1606) esineb *raamat* 33 korda, sageli tähendades Püha Raamatut ehk pühakirja või selle üht osa, kuid lisaks ka kirja, tunnustähte, aabitsat, võlaraamatut jm. On ilmne, et selleks ajaks oli raamat eesti keelde kinnistunud tähtsat kirjalikku teksti tähistava sõnana. Soome keeles jäi *Raamattu* tähenduseks üksnes piibliraamat, eesti raamat leidis aga järjest uusi rakendusi liitsõnades. Juba mitusada aastat tagasi tulid eesti keelde sellised sõnad nagu *passiraamat* 'pass', *tähtraamat* 'kalender', *aigraamat* 'ajaraamat ehk kroonika; lõunaeeesti keeles ka 'kalender', samuti *raamatunahk* 'paber', *raamatukoor* 'raamatukaas', *raamatukandja* 'käskjalg', *raamatusepp* 'raamatukõitja' jms.

Sõna *raamat* jõudis soome keelde nähtavasti hiljem kui eesti ja liivi keelde, seda on peetud soome keeles ka eesti laensõnaks, seal jäi raamatut tähistama vanem omasõna *kirja*. Samas kirjakeele mõiste kujunemisel on näha keelte vahel vastupidist mõjusuunda, põhjast lõunasse. Eesti kirjakeel kui kindla kirjaviisi ja vormitraditsiooniga kirjalik keelekasutusviis hakkas ilmselt kujunema juba enne reformatsiooni, kuid oma edasisel arenguteel oli see mõjutatud eelkõige

TEADLASE PILGUGA

baltisaksa ja alates 19. sajandist ka soome kirjakeele arengutest. Soome keeles saab sõna *kirjakieli* tõlgendada ka kui raamatukeelt. Eesti sõnaraamatutesse jõudis raamatukeel omaette märksõnana alles 20. sajandi esimesel poolel, kui arutelud kirjakeele olemuse ja arendamise üle olid täies hoos. Raamatukeel ongi jäänud kitsama tähendusega, harvem pruugitud sõnaks, selle all võidakse mõelda tavakeelele vastanduvat nn raamatulikku keelekasutust, kuid omakeelne raamat ja kirjasõna on sajandite jooksul saanud eestluse keskseks alustalaks.

Põguski eesti raamatu ja kirjakeele juurte otsimise katse näitab, et neid juuri ja lätteid on leida nii idast kui läänest, nii lõuna kui ka põhja poolt. Eri suundadest ja eri aegadel kultuuri ja keelt vorminud mõjutused on aga põimunud terviklikuks eesti raamatu ja kirjakeele looks, seda tänu paljude põlvkondade haritlastele, kes on andnud oma parima eestikeelse kirjasõna heaks.

[Ilmunud ajalehes Postimees 18. jaanuaril 2025](#)